

Ю. О. Карпенко

ОСОБЛИВОСТІ ГІДРОНІМІЧНОГО СЛОВОТВОРУ

(на матеріалі назв річок Чернівецької області)

Аналіз гідронімічного словотвору, як і деякі інші топонімічні питання, вимагає від дослідника виконання ряду умов, які значною мірою впливають на результати цього аналізу. Передусім йдеться про: 1) розмежування однакових назв різних географічних об'єктів, 2) знання топонімічного контексту, 3) надійність матеріалу.

Топонімічна практика нерідко зустрічається із своєрідними комплексними назвами, коли, наприклад, ім'я ріки одночасно є назвою прилеглої до неї місцевості, поселення на її берегах, вершини, від якої вона бере свій початок, а ім'ям гори називає й ліс на її схилах та полонину і т. д. У цих випадках комплексність назви може бути вихідною, тобто назва давалася якійсь місцевості з усією сукупністю розташованих на ній географічних об'єктів. Але значно частіше така комплексність є вторинною, тобто назва якогось одного об'єкта поширилася шляхом асоціації за суміжністю і на сусідні об'єкти.

В останньому випадку важливо встановити вихідний об'єкт. Адже назва вихідного об'єкта утворена тим чи іншим словотворчим засобом від певного апелятива і перенесена на інші об'єкти. Так, назва ріки *Сучави* утворилася від кореня **сок-**, **соч-**¹ за допомогою суфікса **-ав** і перенесена на розташоване на ній місто *Сучава*.

Визначити вихідний об'єкт не завжди легко. Наприклад, у Молдавській РСР, в межах кол. Хотинського повіту, на лівій притоці Пруту *Ларзі* знаходиться село *Ларга*. Це село згадується в XVII ст. під назвою *Джикотяни*, *Цикотяни*, *Цжикотти*;

¹ Див. Ю. О. Карпенко, До походження назв буковинських річок, «Вісті Чернівецького відділу Географічного товариства Союзу РСР», вип. 1, 1958, Чернівці, стор. 187—188.

Цикотяни, Джикотени утворене, очевидно, від прізвища *Джикот, Цикот* (1654, 1658 рр.)²; як відмічено в документі 1663 р., було розташоване на річці *Текуч*³ (<*текти*>); у реєстрі сіл Хотинського повіту 1771 р. це село вже називається *Ларгою*⁴ (пор. молд. *larg* «широкий»), і тільки в документі 1807 р. колишній *Текуч* названий теж *Ларгою*⁵. Отже, в наведеному прикладі вихідною була, найімовірніше, назва села. Село *Задубрівка*, Садгірського району, знаходиться па р. *Задубрівка*, Прутського басейну. І в цьому випадку давнішою є назва села, яка вперше згадується в 1628 р. (раніше воно називалося *Будильче*), а річка, на якій воно розташоване, ще в 1763, 1766 рр. іменувалася *Язовець*⁶.

Наведені факти свідчать про те, що при наявності однакових назв річки і населеного пункту не можна завжди і беззастережно вважати назву річки вихідною. Очевидно, відоме положення про більшу давність назви річки потребує уточнення. За матеріалами гідронімії Чернівецької області воно загалом виправдовується лише для великих річок⁷.

Малі потоки беруть свої назви від населених пунктів або їх частин. Якщо невеликий потік від початку і до кінця протікає територією одного села, то назва цього села й стає основною його прикметою. Таке уточнення є істотним, оскільки серед гідроніміки більшості (якщо не всіх) територій назви малих потоків довжиною менше 5 км становлять кількісно найбільшу групу.

Наприклад, у басейні р. Глинниці, правої притоки Пруту, знаходимо потік *Козаки*, який повторює назву поселення (пор. нехарактерну для гідронімічних назв форму множини), потоки *Заріжжя*, *Маковище*, *Селастрія*, *Смотрище*, які повторюють назви частин села (пор. нетиповий для гідронімії словотвір), потік *Вівтар*, який повторює назву місцевості, згаданої ще в 1648 р.⁸

Ще частіше назва ріки виявляється вторинною, при наявності однакових назв річки й гори. Так, у Путильському районі від хребта *Семенчук* течуть дві однойменні річки, від хребта *Камари* — дві річки під назвою *Камара*. У цих випадках вихідним джерелом назви виразно виступає оронім. Часто доводиться

² С h . С h i b ă n e s c u , Surete și işvoade, т. IX, Ясси, 1914, стор. 165, 151.

³ Т а м же, стор. 156.

⁴ Т а м же, т. XI, стор. 89-90.

⁵ Т а м же, стор. 15.

⁶ Т. В а l a n, Documente bucovinene, т. II, Чернівці, 1934, стор. 90; т. V, стор. 139; т. IV, стор. 27.

⁷ Пор. Ю. О. К а р п е н к о , Словотвір сучасних назв населених пунктів Чернівецької області, «Праці X республіканської діалектологічної наради», К., 1961, стор. 173—174.

⁸ Т. В а l a n, згад. праця, т. II, стор. 132.

відавати перевагу гірській назві і при наявності однакових назв гори та однієї ріки, що витікає з даної гори: *Вакарка, Веснярка, Випчинка, Гребінь, Комарник, Лосова, Порняла, Яровиця*.

Розмежування однакових назв різних географічних об'єктів дозволяє виділити річкові назви, перенесені з інших об'єктів, і, таким чином, не зараховувати до гідронімічних ті словотворчі засоби, які характерні для інших класів топонімічних назв.

Топонімічний контекст для дослідження є дуже важливим. Його роль не зводиться лише до виділення однакових назв різних суміжних географічних об'єктів. Від цих назв можуть бути утворені похідні. Так, від хребта *Кобили* тече р. *Кобилора*, а в басейні р. *Кобилори* є потік *Кобилорка*. Отже, для пояснення назв *Кобилора* і *Кобилорка* не треба виходити за межі наведеного ланцюжка, і лише ім'я *Кобили* потребує інтерпретації з залученням додаткового матеріалу. Такі похідні топонімічні назви досить поширені в гідронімії Чернівецької області.

При перевірці надійності матеріалу треба враховувати помилки і перекручення написань у публікованих джерелах. Наприклад, довідник «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ» (К., 1947) повідомляє, що до с. Петраші, Вижницького району, належить хутір *Лір*. В іншому довіднику зазначається, що х. *Лір* об'єднаний з с. Петраші⁹. І лише ознайомлення із справою на місці дозволило встановити, що в назві цього поселення немає нічого шекспірівського, що йдеться про прозаїчний *Луг*. Але топонімічні назви часто існують у кількох варіантах, причому не всі з них є народними. Можна розрізнити мовні (національні), територіальні, вікові і соціальні варіанти топонімічних назв. Наприклад, назва лівої притоки Сучави *Садів* має румунізований варіант *Садеу (Sadău)*¹⁰.

Орієнтація на вторинні, породжені в книжних сферах варіанти топонімів від'ємно впливає на результати дослідження. Наприклад, В. М. Топоров та О. Н. Трубачов у своїй праці, яка загалом є одним з найкращих досліджень слов'янської гідроніміки, пишуть: «днестровские гидронимы вроде *Касперек, Лазек, Тлумачек, Суходолек, Бродек, Ставек, Брудек, Глембочек, Деренек* и т. д. обнаруживают свое польское происхождение»¹¹. Оперування вторинними варіантами, які дійсно виявляють своє польське походження, ще нічого не говорить про виникнення самих назв.

⁹ Довідник адміністративно-територіального поділу Чернівецької області, Чернівці, 1961, стор. 61.

¹⁰ Ця річка уперше згадана в грамоті 1490 року: до обр'яще *Садова* (I. B o g d a n, -Documente lui Ștefan ed Mare, т. I, Бухарест, 1913, стор. 420).

¹¹ В. М. Топоров и А. Н. Трубачев, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, М., 1962, стор. 95.

Залежно від умов вторинні варіанти топонімів іноді входять в народний ужиток, витісняючи давніші форми. Так, у деяких селах Чернівецької області, розташованих вздовж Дністра, цю річку іноді називають на румунський зразок Ністром

Гідроніми, як і інші топонімічні назви, є іменами предметів (тобто мають форму іменників). Але найчастіше вони вказують на якісь ознаки цих предметів (тобто мають форму прикметників).

Якщо гідронім є прикметником, до нього додається або домислюється загальний термін типу ріка, потік, вершадь (частіше вершідь) «гірський потік», долина, яр тощо: а) *Чорний потік, Білий потік, Кривий потік, Букова вершідь, Глибока вершідь, Дідьчова вершідь*; б) *Гнила, Каменистий, Крива, Кривий, Саднистий, Студений, Сухий, Третпникувата, Явориста*.

Ступінь зв'язку між означенням (диференціальною назвою) та означуваним (номенклатурною назвою) може бути різний. Спостерігається загальна тенденція до переходу гідронімів цього роду від прикметників до іменників, який спочатку проявляється у їх синтаксичних властивостях (розпад словосполучення і субстантивация), а згодом — і в морфологічних (набуття іменникових форм відмінювання, словотворча перебудова чи, частіше, добудова).

Цей процес частково ілюструється такими паралельними формами назв одних і тих же річок Сучавського басейну:

Андриків (Андрейків) — Андриківський потік — Андриківський;

Горбанів — Горбанівський потік — Горбанівський;

Потік з-під Семенчука — Семенчуківський потік — Семенчуківський — Семенчук (пор. вище);

Зубрів — Зубрівська вершідь — Зубрівська;

Ропочів — Ропочівська вершідь — Ропочівська;

Русків (у пам'ятках) — *Руска* (ця має переважно іменникове відмінювання, тобто частіше кажуть до Руски, ніж до Рускої і т. д.);

Козарівська вершідь — Козарівська;

Явориста вершідь — Явориста;

Пашоківський яр (у пам'ятках)¹² — *Панюківський*.

¹² Пор. *Rapinkiwskyj jar* на австрійській карті Селятинського лісництва 1909 р. (Чернівецький обласний державний архів, ф. 306, оп. 5, од. зб. 7)

У словотворчій перебудові історично прикметникових назв річок важливу роль відіграв гідронімічний суфікс **-ка**¹³, що утворює:

а) назви приток від назв річок: *Міходерка* (ліва притока Міхідри), *Ропочівка* (права притока Ропочева), *Кобилорка* (потік басейну Кобилори);

б) назви потоків від назв поселень, через які ці потоки протікають: *Бабинка*, *Валявка*, *Жадівка*, *Рестевка*, *Сокирянка* — від назв населених пунктів *Бабин*, *Валява*, *Жадова*, *Рестев* (тепер — с. Дністрівка), *Сокиряни*;

в) оформляє гідроніми, що давніше були прикметниками, пор. уживані мовлянами варіанти *Путилів* і *Путилівка* (права притока Черемошу), *Мігова* і *Мігівка* чи *Міговка* (права притока Серету), *Волочана* і *Волочанка* (права притока Черемошу, протікає біля с. Волока). Такі варіанти дозволяють припускати, що переважна більшість гідронімів з суфіксом **-ка** і прикметниковим коренем утворювалися не від прикметників загального вжитку, а від прикметників, що набули гідронімічних функцій.

Отже, для назв типу *Білка* (притоки Серету і Сучави), *Кам'янка* (права притока Серету) реконструюється такий шлях їх розвитку: **Біла ріка* (чи інша номенклатурна назва) > **Біла* > *Білка*; **Кам'яна ріка* (чи інша номенклатурна назва) > **Кам'яна* > *Кам'янка*. У сучасній гідроніміці Буковини відомі потоки *Біла* та *Кам'яна*, нар. *Камена*¹⁴, на яких знаходяться й села з одноіменними назвами, що походять від назв потоків; назви ж типу *Білий потік* та *Кам'яний потік* представлені ще ширше, йдеться, звичайно, не про перенесення тих же назв на інші, об'єкти, а про паралельність розвитку, зафіксованого сьогоднішнім днем на різних його етапах.

Гідроніми на **-івка** типу *Данилівка*, *Павлівка*, *Кітлірівка* (басейн Черемошу), *Василівка*, *Чибусівка* (басейн Сучави) розвивалися так: **Данилів (ський) потік* > **Данилів (ський)* > *Данилівка*. Отже, форми типу *Горбанів* — *Горбанівський потік* — *Горбанівський* за своєю будовою є попередниками форм типу *Данилівка*.

В процесі дальшого розвитку у цих назвах відбувся перерозклад *Данилів-ка* > *Данил-івка*. Цей новий двоелементний суфікс **-івка** творить назви уже без прикметникового етапу, пор. назву *Багнівка* (поточок у басейні Черемошу), утворену від іменника *багна*, *Млинівка* (від *млин*).

Перерозклад основ, очевидно, слід вбачати і в гідронімах *Свинарка* (права притока Черемошу) від *свиня* та *Вепнерка*,

¹³ Суфікси подаються разом з закінченнями, тому що останні характеризують родову приналежність утворених суфіксами гідронімів.

¹⁴ Перший з них згадується в документі 1660 р., а другий — у пам'ятці 1575 р. (Т. В а л а н, згад. праця, т. II, стор. 170; т. I, стор. 70).

у верхів'ях Серету, за аналогією до рік *Беженарка*, *Гонтарко* (басейн Серету), що виводяться від *Беженар* (прізвище), *гонтар*.

У гідронімії області наявні ще такі двоелементні суфікси, що виникли внаслідок перерозкладу утворень з суфіксом **-ка**:

-авка: *Сигавка* (басейн Черемошу), *Тернавка* (басейн Сучави);

-анка, -янка: *Мандрянка*, *Черепанка* (басейн Черемошу), пор. *Косованка* (басейн Серету);

-инка: *Гуринка* (басейн Сучави).

У випадках, коли назва меншої річки утворена від назви більшої, суфікс **-ка** має зменшувальне значення подібно до суфікса **-ик**, який також утворює назви малих річок: а) від гідронімів — *Зварашик* (притока р. Звараш), *Славчик* (притока р. Славець); б) від назв поселень — *Вовчинчик* (у с. Вовчинець, Вижницького району), *Лукавчик* (у с. Лукавець), *Сторожинчик* (у м. Сторожинець).

Демінутивність **-ка** у багатьох випадках уже не відчувається. Це в першу чергу стосується відприкметникових утворень. Характерно, що й суфікс **-ик** (похідний від нього **-ник**) у поєднанні з прикметниками теж втрачає демінутивне значення: *Лопатник* (у басейні Пруту), *Студенник*, *Фоїнник* (у басейні Черемошу), *Грабник*, *Стебник* (у басейні Серету).

Демінутивний суфікс **-ок** малопоширений у гідронімії області: *Сіручок* (тече від гори Сірук), *Шепіток* (у басейні Дністра, біля ріки Шепіт); *Глібічок* (дві ріки, притоки Серету і Черемошу) — від *глибокий*, діал. *глібокий*, і в другому складі назви за аналогією до форм *Глібичка*, на *Глібичку* тощо.

Дещо відрізняються гідроніми на **-ець**, пор. *Пантинець* (притока Пантина), *Соколець* (біля оспіваного Ю. Федьковичем верха Сокільського), можливо й *Дунавець* (пор. Дунай, Дунав). Але тут можливі утворення і від назв, наприклад *Сторонець*, *Болобанець* (басейн Черемошу), *Славець* (басейн Серету), хоч переважають відприкметникові форми: у басейні Серету *Кривець* (3 річки), *Мокрець*, *Солонець* (7 річок).

Гідроніми з суфіксом **-ець** і сконцентровані переважно в басейнах Серету та верхнього Черемошу. У басейні нижнього Черемошу і Пруту представлені похідні від **-ець** двоелементні суфікси типу **-овець**, а на північний схід, у басейні Дністра, такі моделі зустрічаються рідко. Тому можна припускати, що гідроніми на **-ець** поширювалися на території суч. Чернівецької області з заходу на схід.

Відприкметникові утворення на **-ець** внаслідок перерозкладу основи стали розумітися як відіменникові утворення на **-овець**, **-инець**, **-авець**, **-анець**. Пор. «рослинні» назви *Дубовець*, *Лісковець* — від діал. *ліска* «ліщина», *Лозовець*, *Тисовець*,

Ясиновець (басейн Серету), *Вербівець*, *Лісковець* — дві ріки (басейн Черемошу), *Вільхівець* — дві ріки, *Грушовець*, *Калиновець*, *Яблоновець* (басейн Пруту).

Назва р. *Албовець* походить з молдавського алб «білий» і суфікса **-овець**. Можливо й назва *Петровець* (3 потоки Серету) походить не з імені *Петро*, а з поширеного в молдавській мові кореня **петр-** «камінь», пор. *петрой* «кам'яна брила», *петрос* «кам'янистий».

Гідроніми на **-овець** трапляються найчастіше у басейні Серету. Цей суфікс має тут більшу семантичну місткість, ніж в інших басейнах, де гідроніми з цим суфіксом походять переважно від назв рослин.

Суфікс **-инець** представлений у гідронімах *Дихтинець*, *Дудинець*, *Костинець*, *Юринець* (басейн Черемошу), *Сторожинець* (права притока Пруту, назва не пов'язана з розташованим на Сереті м. Сторожинець), *Вовчинець* (Глибоцький район), *Говинець*, *Зубринець* — дві річки (басейн Серету). Поодинокими утвореннями репрезентовані суфікси **-янець** (*Тростянець*, притока Глинниці), **-авець** (*Бруславець* у басейні Черемошу, *Аржавець* у басейні Серету).

До продуктивних у гідронімії Чернівецької області належить суфікс **-иця**: *Теплиця* (кілька річок Черемоського та Серетського басейнів, що не замерзають узимку), *Думитриця* (дві річки у басейнах Малого Серету та Сучави), *Кобилиця* (басейн Сучави), *Галиця* (від *галька*, пор. її рум. назву *Petros*¹⁵; ліва притока Сучави), *Совиця* (дві притоки Пруту; корінь назви — дієслівний).

Досить продуктивними є похідні суфікси **-ниця**, **-овиця**, особливо по нижній течії Черемошу та в басейні Пруту: *Бережниця*, *Близниця*, *Брусниця*, *Коритниця*, *Товарниця* (басейн Черемошу), *Глинниця*, *Деревниця*, *Невольниця* (басейн Пруту), *Мольниця*, *Норниця* (басейн Серету), пор. *Кам'яниця* (басейн Дністра); *Зубровиця* (басейн Серетелю).

Історично відприкметниковий характер гідронімів на **-ниця** (прикметник на **-н + иця**) ілюструється таким фактом. Річки *Бережниця* та *Брусниця* мають притоки відповідно *Бережонка* та *Брусенка*, а також *Виженка*¹⁶, утворені за допомогою суфік-

¹⁵ Румунська карта Селятинського лісництва 1938 р. (Чернівецький обласний державний архів, ф. 321, оп. 3, од. зб. 16).

¹⁶ Ім'я *Виженка* дозволяє краще зрозуміти і саму назву *Вижниця*, підказуючи, що вона має прикметниковий корінь. Отже, це *вижне*, тобто верхнє, поселення. Йдеться про розташування вгору по Черемошу відносно якогось іншого поселення, найімовірніше — Хмелева, надчеремоського городу (фортеці), згадуваного в грамотах XIV—XV ст. (1395, 1436, 1444 рр., див. М. Costăchescu. Documentele moldovenesti inainte de Stefan ed Mari, т. II, Ясси, 1932, стор. 610, 706, 721). Виведення назви *Вижниця* з дієслова або іменника заперечується її словотвором.

са **-ка** від прикметникових основ з суфіксом **-н-**: *Бережн-иця, Брусн-иця, Вижн-иця*. Голосний перед **н** у назвах *Брусенка, Бережонка* фонетично закономірний: **Бруснька > Брусенка, *Бережнька > *Береженка > Бережонка* (перехід **e>o** після шиплячого).

Рідковживані в гідронімії Чернівецької області такі суфікси:

-ава: *Сучава*, пор. *Вільшава* (басейн Пруту); **-ич**: *Медведич, Сенич* (басейн Черемошу), *Богородич, Микулич, Селич* (басейн Серету); **-ач**: *Бородач* (басейн Пруту); **-иха**: *Вирициха* (басейн Черемошу); **-ина** (іменникового походження): *Стрілина* (басейн Серету); **-ень**: *Рипень* (басейн Черемошу); **-ало**: *Усикало* (басейн Черемошу).

Малопоширені також префіксальні утворення та словоскладання: *Міхідра*, нар. *Міхідра* — з **Мъходъра* (басейн Серету), *Біловодець* (басейн Пруту) та деякі ін.

Гідроніми з приставками найчастіше походять від тих слів, які вже мали префікс: *Перевід* (ім'я багатьох потоків або штучних каналів, які *переводять* воду від якоїсь річки до млина) утворена від дієслова *переводити*. Такого ж утворення й назви *Перехід, Перегінка, Переліска* (басейн Серету).

Романські за походженням словотворчі моделі, представлені у невеликій кількості у гідронімії півдня Чернівецької області, також зводяться до суфіксації. На півдні Путильського району є дві річки, назви яких утворено за допомогою суфікса **-ора (-оагъ)**: *Кобилора* і *Яловичора*¹⁷ варіанти: *Яловичірки, Словичірка, Єлочірка*). Остання назва також утворена від ороніма — гори *Яровиця*.

У басейні Серету певне поширення мають утворення з гідронімічним суфіксом **-улуй, -луй**, який за походженням являє собою форму родового — давального відмінка означеного артикля чоловічого роду: *Корбулуй, Лулулуй*, пор. *Гулуй*. Цей же формант, очевидно, наявний у назві притоки Пруту *Дереглуї*. згадані у XV ст.¹⁸ У Серетському басейні зустрічаються ще утворення на **-аска** (*Корчаська*), **-еску** (*Вледеску, Томеску*) та ін.

Аналіз особливостей гідронімічного словотвору, за матеріалами Чернівецької області, свідчить про те, що: 1) гідроніми, утворені від прикметникових основ, є давнішими, ніж гідроніми, утворені від іменникових основ; 2) гідроніми, утворені за допомогою прикметникових суфіксів, є давнішими, ніж гідроніми з іменниковими суфіксами.

¹⁷ Т. В а І а н, згад. праця, т. II, стор. 127.

¹⁸ У грамоті 1488 р.: на рьку на Дерлуи, та дулу Дерлуем (І. Bogdan. згад. праця, т. I, стор 334).

Ці висновки стосуються відносної хронології моделей, але не конкретних назв. Давні прикметникові моделі не втратили продуктивності й дотепер. Наприклад, на території села Шепіт, Вижницького району, де починається р. Серет, є потоки *Ігнаткова, Глашикова, Грицашева, Михальчукова, Фідорова, Іваникова, Томнюкова, Олексюкова, Чубракова, Коростова, Кошманова, Ушерова*, утворені від імен і прізвищ людей за допомогою суфікса **-ів** (жіночий рід цих назв орієнтований на номенклатурну назву *вершідь*), про які місцеве населення добре пам'ятає й досі. Так, розповідають, що на потоці *Чубракова* жив старий *Чубрак*, а на потоці *Олексюкова* жив *Олексюк*, якого дражили *Шкрубак*.

Характерним є ще такий приклад. У с. Рівня, Вижницького району, інформатор Н. Т. Яремчук назвав притоку Черемошу *Єриндюків*, але потім, порадившись з дружиною, сказав, що краще «писати» цей потік *Олексюків*, посилаючись при цьому на конкретних осіб *Єриндюка* та *Олексюка*, які мешкають біля даного потоку.

Нині існуючі конкретні гідроніми-прикметники, гідроніми з прикметниковими суфіксами тим більше можуть бути визнаними за порівняно молоді, оскільки старі такі гідроніми переважно встигли «обрости» іменниковими суфіксами.

ОСОБЕННОСТИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ ГИДРОНИМОВ

(на матеріалі названий рек Черновицкой области)

Резюме

Анализ особенностей словообразования гидронимов, на материале Черновицкой области, свидетельствует о том, что гидронимы, образованные от адъективных основ, более древние, чем гидронимы, образованные от номинативных основ. Такие гидронимы с адъективными суффиксами старше, чем гидронимы с номинативными суффиксами.

Эти выводы связаны с относительной хронологией моделей, а не конкретных названий. Древние адъективные модели не утратили продуктивности и теперь.